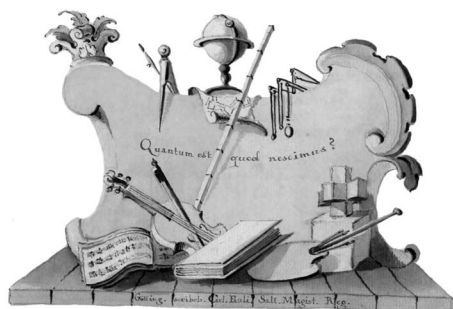

Særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 49
2010

With summaries

KØBENHAVN 2010
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 258.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 107.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-077-3

ANMELDELSER

Catalogue of Scandinavian Books in the British Library printed before 1801. By Peter Hogg. London: London: British Library 2007. 3 vols. Xxi + 2184 pp. ISBN 978 0 7123 0898 4.¹

British Library ejer den største samling nordiske bøger uden for Norden. Her samler man – som biblioteket gør opmærksom på både på sin hjemmeside og i det katalog der her skal anmeldes – bøger fra alle de fem nordiske lande under ét tag, bøger som vi i Norden ofte må lede efter i forskellige biblioteker. Dette katalog, *Catalogue of Scandinavian Books in the British Library printed before 1801*, er det bibliografiske udtryk for denne fællesnordiske enhed: Mens den nationalbibliografiske situation i de nordiske lande er temmelig uensartet for de ældre bøgernes vedkommende, dvs. for bøger trykt i perioden 1482-1800, beskriver dette nye katalog British Library's samlinger af nordiske bøger efter en ensartet, og høj, standard – og behandler dem ovenikøbet som én samling uden inddeling efter land.

Det er en ide der har lange aner. Da Det Kongelige Bibliotek i slutningen af det 18. århundrede begyndte at betragte sine nationale bog-samlinger som en særlig gruppe adskilt fra de udenlandske bøger, var det faktisk i en vis fase ud fra en nordisk synsvinkel snarere end en strengt national. Det tidligere modsætningsforhold mellem Danmark og Sverige der havde ført til talrige krige i århundrederne før, var nu vejet for en interesse for det kulturelle, historiske og sproglige fællesskab. Visionen var, hvad bøger angik, et *Bibliotheca septentrionalis*.²

Men visionen blev aldrig ført ud i livet. Siden fulgte Finlands og Norges løsrivelse fra henholdsvis Sverige og Danmark i det tidlige 19. århundrede, og senere Islands selvstændighed i 1944. I løbet af de sidste to århundreder har de nordiske lande hver især udviklet en nationalbibliografisk tradition som del af deres overordnede nationsbyggende

¹ Nærværende anmeldelse udkom på engelsk tidsskriftet *The Library* 10, 1, March 2009, s. 66-73.

² Se Steen Bille Larsen: 'Oprettelsen af det nordiske bibliotek 1780 ved 200-året for Det Kongelige Biblioteks Danske Afdeling, *Fund og Forskning*, 25, 1981, s. 58ff

virksomhed. Paradoksalt nok er British Library's *Scandinavian Collection* i dag det nærmeste vi kommer til en opfyldelse af den gamle drøm om at behandle nordiske bøger som en bibliografisk enhed.

Dog skal det understreges at British Library's samling af skandinaviske bøger, sin mangfoldighed til trods, kun omfatter en lille del af de tryk der er katalogiseret i de enkelte nordiske bibliografier. For blot at give et hastigt indtryk af størrelsesforholdene: Kataloget registrerer ca 11.000 poster. Til sammenligning rummer det svenske onlinekatalog over 18. årh.s publikationer knap 50.000 titler, mens antallet af poster importeret fra det trykte *Bibliotheca Danica* i Det Kongelige Biblioteks online-katalog REX nærmer sig 40.000. Den nye finske bibliografi over ældre tryk registrerer ca. 17.000 finske udgivelser op til 1809.

Der er desuden den vigtige forskel mellem British Library's nye katalog og de nationale bibliografier at kataloget er et samlingskatalog der beskriver de konkrete eksemplarer i British Library, det er ikke en bibliografi over udgaver. Men i betragtning af katalogets omfang og dets omhyggelige og ensartede beskrivelser af de enkelte bøger, er det ikke desto mindre rimeligt at betragte det som et velkomment supplement til de nationale bibliografier.

Skandinaviske bibliografier over ældre tryk

De ensartede poster i det nye katalog står som sagt i udpræget modsætning til den temmelig forskellige bibliografiske situation der hersker i de enkelte nordiske lande hvad angår ældre tryk.

Svenske publikationer trykt op til 1600 blev katalogiseret af Isak Collijn i hans grundlæggende *Sveriges bibliografi intill år 1600* (1927-38), som han siden lod følge af en bibliografi over 1600-tallet, *Sveriges bibliografi. 1600-talet* (1942-46). Sidstnævnte har dannet grundlag for online-bibliografien SB16 (dvs. 1600-tallet), også blot kaldet 'Collijn', som for nylig er blevet fortsat i en tilsvarende online-bibliografi over svenske publikationer i perioden 1700-1829, SB17.

Collijn udelod nogle vigtige genrer fra sit 1600-tals katalog. Det gælder universitetsdissertationerne eftersom de allerede var blevet samlet i en trykt bibliografi, og det gælder hele lejlighedslitteraturen, der simpelt hen blev forbigået grund af sit store omfang. I SB17 har man delvis forladt denne politik og inkluderet lejlighedslitteraturen. Ligeledes benyttes i SB17 en lidt anden definition af 'svensk': tekster trykt uden for Sverige på andre sprog end svensk er ikke medtaget, mens Collijn i sin tid havde medtaget tekster af svenskere hvad end de var trykt i

Sverige eller udenlands. Med andre ord er der tale om en lidt ujævn dækning af tidlige svenske tryk, såvel i trykte som i online-kataloger.

Finland har forholdsvis nylig fået en fremragende nationalbibliografi der dækker perioden 1488-1800. Posterne på 1700-tals-publikationer kan kun findes i online-basen Fennica, som drives af det finske nationalbibliotek, mens posterne på tidligere publikationer, 1488-1700, også er publiceret i et trykt katalog.³ Det omfatter tekster af finske forfattere, hvad enten de er trykt i Finland eller udenlands (herunder Sverige). Eftersom Finland var en svensk provins indtil 1809, er der naturligvis nogen overlap med Collijns svenske bibliografi.

Den danske nationalbibliografi, *Bibliotheca Danica*, blev påbegyndt i 1860erne og publiceret i 1872-1931. Det var en imponerende bedrift for sin tid, og *Bibliotheca Danica* danner stadig udgangspunkt for ethvert studie af tidlige danske tryk frem til 1830. *Bibliotheca Danica* er bygget systematisk op og dækker alle tekstgenrer. I modsætning til Collijns svenske bibliografi er dette en *short-title* katalog som blot giver kortfattede, nærmest lapidariske oplysninger. Posterne er nu blevet importeret i Det Kongelige Biblioteks online-katalog, REX. Det er kun de ældste danske bøger fra 1500-tallet (og det sene 1400-tal) der har været genstand for grundig bibliografisk behandling, nemlig i Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi, 1482-1600* (1919-35).⁴ Bortset herfra er det stadig den mere end 100 år gamle *Bibliotheca Danica* der udgør *state of the art*.

Situationen er noget bedre for det norske og det islandske materiales vedkommende. De fleste af de udgaver fra før 1800 der er registreret i Hjalmar Pettersens *Bibliotheca Norvegica* (1899-1924), findes også i *Bibliotheca Danica*, men Pettersens beskrivelser er mere detaljerede. Derimod er posterne i den norske online-katalog Bibsys generelt temmelig kortfattede, og de ser ikke ud til at have inkorporeret information fra Pettersens bibliografi. I Island har Halldór Hermanssons katalog over den amerikanske Fiske collection i praksis fungeret som nationalbibliografi, med bl.a. nyttige oplysninger om indholdet. Det islandske online-katalog Gegnir er mindre detaljeret.⁵

Der er kort sagt betragtelige forskelle mellem de nordiske nationale bibliografier over ældre bøger hvad angår beskrivelsernes omfang og

³ *Suomen kansallisbibliografia, 1488-1700 / Finlands nationalbibliografi. 1488-1700*, edd. Tuija Laine, Rita Nyqvist (Helsinki 1996).

⁴ Den udkom i en ny udgave ved Erik Dal i 1996.

⁵ *Catalogue of the Icelandic Collection Bequeathed by Willard Fiske*, comp. by Halldór Hermansson (Ithaca, NY, 1914-43). Gegnir-katalogen findes på adressen www.gegnir.is.

detaljeniveau. Det nye katalog fra British Library opnår således at beskrive bibliotekets ældre nordiske bøger efter en fælles standard som ikke findes andetsteds, og af og til overgår det de eksisterende nordiske bibliografier. Dertil kommer at British Library's katalog fylder nogle vigtige huller. Takket være en donation fra universitetet i Uppsala er British Library i besiddelse af flere tusinde svenske dissertationer, og de der er ældre end 1801, foreligger nu beskrevet i det nye katalog. Som nævnt inkluderede Collijn ikke dissertationer i sin store svenske bibliografi, og selv om nogle nu kan findes i online-katalogerne SB16 ('Collijn') og SB17, gælder det langt fra alle. Det betyder at British Library's katalog vil være et godt sted at begynde for den der vil finde en svensk dissertation.

En kort beskrivelse af Catalogue of Scandinavian Books in the British Library printed before 1801

Pladsen tillader kun at diskutere udvalgte aspekter her. Lad det være sagt med det samme at der er tale om et omhyggeligt gennearbejdet katalog der både leverer et væld af oplysninger og er let at bruge og finde rundt i.

Kataloget består af seks indekser. Det første, *Author and Title*, udgør hoveddelen, der byder på de fuldt udbyggede beskrivelser, og hertil henviser de andre indekser. Ved hjælp af et simpelt identifikationssystem er det let at finde rundt mellem indekserne. Forfatter- og titelindekset anfører ganske lange titler (som dog af og til er forkortede), fulgt af trykke-oplysninger (trykkeår og -sted, trykker, forlægger) og 'collation', dvs. angivelse af antal bind, sider, illustrationer og format. Disse oplysninger er ofte ledsaget af noter om indholdet mm. Til sidst anføres katalogsignaturen i British Library samt – lejlighedsvis – oplysninger om det konkrete eksemplar.

De ledsagende noter rummer ofte overraskende ekstramateriale, som ikke har paralleller i nogen af de nationale kataloger. Således kan man erfare om E.E. Ullman's *Den svenska fröken*:

'a novel – includes (on final leaf): "Böcker som fins til köps i Holmbergs bokläda, och hos dess collecteurer i landsorterne [...]" Anonymous; by E.E. Ullman'.

Udover oplysning om genre og identifikationen af den anonyme forfatter får man her at vide – hvis man da læser svensk – at bogen inde-

holder en annonce, hvori trykkeren, Holmberg, reklamerer for sine varer.

Nogle poster i Forfatter- og titelindekset er ikke fulde poster, men såkaldte 'added entries'. Deres indgangsord er navne på medforfattere, udgivere, oversættere mm., og de henviser læseren fra en sådan person der har medvirket ved en udgivelse, til den fulde beskrivelse af den pågældende udgivelse. Med deres fokus på andre bidragydere end hovedforfattere, giver disse 'added entries' mange indgange og veje ind i de nordiske landes litterære verden. Også personer der er emne for biografiske skildringer, er registreret i 'added entries' med henvisninger til de fulde beskrivelser. Dog er det sådan at de fulde beskrivelser simpelt hen citerer en bogs oplysninger på bogens sprog, og det vil sige at det som oftest er nødvendigt at kende enten det pågældende nordiske sprog eller latin for at forstå hvilken nærmere rolle en given medvirkende person har spillet i bogens tilblivelse, eftersom dette kun vil fremgå af ordlyden på bogens titel.

Trykkeoplysningerne om trykkere, forlæggere, boghandlere er konsekvent medtaget i de fulde beskrivelser. Desuden kan de slås op i et alfabetisk indeks. Det gælder også når trykkeoplysninger ikke fremgår af bogen selv men kendes ad anden vej. I indekset anføres alle værker af en given trykker eller forlægger med henvisninger til de fulde beskrivelser i Forfatter- og titelindekset.

Emne-indekset inddeler teksterne i en lang række emner. Ud over selve det heuristiske hovedformål giver dette indeks indtryk af såvel de nordiske forfatteres europæiske orientering som deres specifikt nordiske interesser såsom norrøn litteratur og dansk-svensk krigspropaganda. Også fra emneindekset henvises til Forfatter- og titelindeksets fulde beskrivelser. Det ville derfor have været en hjælp hvis emneordene også figurerede i de fulde beskrivelser. For i de fulde beskrivelser får man i de fleste tilfælde ikke anden oplysning om indhold og emne end det der måtte fremgå af titlen – der typisk kræver kendskab til et nordisk sprog eller latin – medmindre der er tilføjet en note om indholdet.

Det er bemærkelsesværdigt at der er oprettet 'entries' på tekster der indgår som dele af antologier eller andre samleværker. *Scriptores rerum Danicarum medii aevi* er en monumental samling af danske middelalderlige tekster i ni bind, hvoraf de syv første udkom i årene 1772-92 og de to sidste først efter 1800. British Library's *Catalogue* har registreret de mange enkelttekster i Forfatter- og titelindekset med en henvisning til hovedposten og endda i nogle tilfælde også forsynet beskrivelsen af de enkelte tekster med en note om indholdet. Således gives der, ef-

ter de bibliografiske oplysninger, rundhåndet information om det lille skrift *Series runica regum Daniæ prima*:

'Parallel texts, in old Danish and Latin, of two variants of a Danish regnal list from the runic ms. of "Skånelagen". – Anonymous (early fourteenth century) – Latin translation by O. Worm. – Engraved plates.'

Det er en ganske imponerende detaljeringsgrad som hverken *Bibliotheca Danica* eller dens digitale pendant, Det Kongelige Biblioteks online-katalog REX, kan måle sig med. Heri er *Scriptores rerum Danicarum medii ævi* blot registreret under én titel. Hvis man skulle indvende noget mod British Library's *Catalogue* på dette punkt, må det være at der ingensteds gives en samlet oversigt over *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*. Som bruger af kataloget føres man fra delene til helheden, men ikke fra helheden til de enkelte dele.

Dette høje informationsniveau overgår imidlertid alle de nordiske bibliografier, trykte såvel som digitale. Med sin vægt på oplysninger om indhold er kataloget et effektivt værktøj til mange slags historiske og litterære undersøgelser, og det vil ofte være et godt sted at begynde ikke mindst for det danske materiales vedkommende. De avancerede muligheder for at navigere (gennem de fyldige indekser, gennem 'added entries' og andre krydsreferencer) betyder også at kataloget giver flere indgange end de eksisterende nordiske bibliografier over ældre tryk – vel at mærke de trykte af dem: De digitale katalogers søgefaciliteter gør det muligt at ekstrahere information i samme omfang fra de kataloger (og det er især det svenske og det finske) hvis poster er tilstrækkeligt detaljerede til at sådanne søgninger kan foretages.

Optagelseskriterier

Som det bemærkes i den udførlige 'Introduction', betyder de strenge optagelsesprincipper at en latinsproget ritualbog beregnet til gudstjenesten i den svenske kirke og trykt i Lübeck ikke er at finde i *Catalogue of Scandinavian Books in the British Library printed before 1801*. Hvis man her kan ane en diskret beklagelse, kan jeg kun erklære mig enig. Det er afgjort ærgerligt at nordiske publikationer trykt uden for Norden på ikke-nordiske sprog ikke er medtaget. Netop i den tidlige moderne periode som kataloget dækker, ca 1500-1800, tilbragte mange nordiske intellektuelle år af deres liv med at rejse og studere i udlandet, og de lærde og

diplomatiske kontakter var mange og tætte. Det var almindelig praksis, også opmuntret af regeringerne, at nordiske forfattere og videnskabsmænd sørgede for at få publiceret deres værker udenlands med tanke på at nå et internationalt publikum. Til dette formål var latin, og i mindre grad tysk og senere fransk, vigtige sprog. Denne væsentlige side af nordisk bog- og lærdomskultur er fraværende fra kataloget som en følge af at en lang række værker skrevet af nordiske forfattere og trykt uden for Norden ikke er taget med. Lad mig give nogle eksempler:

- Den første udgave af Saxo Grammaticus' Danmarkshistorie, skrevet ca. 1200 på latin, blev udgivet af den danske humanist Christiern Pedersen i Paris i 1514 i en eller anden form for forståelse med danske regeringscirkler. Det var et initiativ hvis betydning for dansk og nordisk kulturhistorie vanskeligt kan overvurderes. British Library ejer ifølge bibliotekets online-katalog to eksemplere af dette centrale værk – men det er ikke at finde i det trykte katalog.
- Den svenske parallel til Saxo var den umådeligt indflydelsesrige Sveriges historie skrevet af den landflygtige ærkebiskop Johannes Magnus omkring 1530 og udgivet af hans bror Olaus Magnus i 1554 i Rom. Fem eksemplarer er anført i British Library's online-katalog, men det er kun den svenske oversættelse fra 1620 der er registreret i det trykte katalog. Heller ikke Olaus Magnus' eget værk, en betydningsfuld etnografisk beskrivelse af de nordiske folk, udgivet i Rom i 1555, som British Library ejer i tre eksemplarer, findes omtalt i det trykte katalog.
- Den mest fremtrædende danske digter i 1500-tallets sidste halvdel, Erasmus Lætus, optræder ikke i kataloget fordi hans latinske digte blev publiceret udenlands. En søgning i British Library's online-katalog viser imidlertid at fire af hans store værker er repræsenteret i samlingerne (blandt dem hans epos *Margaretica*, Frankfurt am Main 1573, som han dedicerede til Elizabeth af England).
- Det samme gælder Erasmus Lætus' norske samtidige, Halvard Gunnarson. Fire af hans latinske, historiske digte, heriblandt en versificeret gendigtning af Melanchthons *Carions krønike* og en Norgeshistorie på vers, ligger i British Library, men ingen af dem kan findes i det nye katalog da de alle blev trykt i Rostock.

- De højtprofilerede Danmarkshistorier som Christian 4. lod sine kongelige historieskrivere Johannes Pontanus og Johannes Meursius forfatte, findes ligeledes i British Library ifølge online-kataloget, men heller ikke de ses det trykte katalog eftersom de er skrevet på latin og udgivet i Amsterdam (i henholdsvis 1631 og 1638).
- Den store svenske videnskabsmand Carl Linné er bestemt ikke fraværende fra kataloget – mere end 200 udgivelser er registreret under hans navn. Men det fremgår ikke at British Library også ejer førsteudgaven af hans banebrydende afhandling *Systema naturæ* fra 1735. Den er på latin og udgivet i Haag.

Dette stramme optagelseskriterium, eller rettere eksklusionskriterium, går altså ud på at bøger affattet på et ikke-nordisk sprog og trykt uden for Norden ikke medtages. Det er tilsyneladende en fast regel i British Library's række af regionale kataloger. Men resultatet bliver altså, i hvert fald i dette tilfælde, et noget skævt billede af hvordan nordisk litteratur og lærdom er repræsenteret i British Library's samlinger. Problemet kunne have været undgået hvis man havde valgt et andet optagelseskriterium, mest oplagt måske forfatterens nationalitet selv om det også har sine faldgruber.

Ligeledes er det beklageligt at man har valgt at udelade publikationer fra de områder der tidligere hørte under Danmark og Sverige. Ganske særligt gælder det Estland, der var en del af det svenske rige mellem 1561 og 1721. Her blev der i 1632 grundlagt et svensk universitet i Tartu (Dorpat), og de trykte publikationer herfra må betragtes som en helt integreret del af svensk litteratur – og blev da også behandlet som sådan af Collijn.

I den forbindelse er det værd at knytte en bemærkning til katalogets manglende skelnen mellem de nordiske lande. Det er sandsynligvis almindeligt uden for Norden at betragte de fem nordiske lande under ét, som en enhed. Men for os i de nordiske lande falder det i øjnene at historiske skillelinjer derved bliver udvisket. I den periode kataloget dækker, bestod Norden som bekendt af to kongeriger, der stod i et anspændt forhold til hinanden, Danmark og Sverige. De tre moderne, nordiske stater der dengang ikke var selvstændige, Finland, Island og Norge, indtog alle en markant og selvbevidst position inden for henholdsvis det svenske og det danske kongerige. Det virker derfor, i en nordisk optik, påfaldende at man ikke bliver oplyst om fra hvilket land en given publikation kommer når man nu i øvrigt bliver så godt under-

rettet. Det ville kræve at nationalt tilhørsforhold blev defineret ud fra forfatterens nationalitet, hvad der som sagt også ville have sine svagheder, men alt i alt være at foretrække. Som det er nu, er det nærmest umuligt at danne sig indtryk af de enkelte landes bidrag. Det ville også have været en nyttig oplysning i indekset over trykkere og forlæggere. Deres nationale tilhørsforhold fremgår dog indirekte, gennem navnet på den by hvori de virkede.

Provenienser

Indekset over bogejere giver oplysninger om de enkelte eksemplarers historie, som rummer perspektiver for både bog- og bibliotekshistoriske og bredere lærdomshistoriske studier samt for studier af skandinavisk litteratur og dens indflydelse. Igen har vi her at gøre med en detaljeringsgrad som ikke er forsøgt før i de enkelte nordiske landes nationale bibliografier. Et hurtigt blik afslører at Sir Hans Sloane (1660-1753), hvis samling lagde grunden til British Librarys samlinger, var ejer af en stor mængde nordiske bøger, og det gjaldt også naturvidenskabsmanden Joseph Banks (1743-1820) og Kong George 3.

De fleste af bogejerne er dog nordiske. Det fremgår ganske vist ikke umiddelbart eftersom ejerne blot står opført med navn og af og til årstal. Af de nordiske bogejere kommer langt de fleste bøger fra islændingen Grimur Jonsson Thorkelin (1752-1829), kendt som udgiver af den første udgave af Beowulf i 1815. Thorkelin tilbrage årene 1786-91 i England og Skotland og blev her tilbudt en stilling på British Museum. Ligeledes har to bøger ejet af den dominerende skikkelse i finsk lærdomshistorie i 1700-tallet, Henrik Porthan (1739-1804), fundet vej til British Library – den ene af dem en svensk oversættelse af John Locke. Den store danske bogsamler P. F. Suhm (1728-1798) testamenterede sine bøger til Det Kongelige Bibliotek, men ikke desto mindre ligger et af klenodierne i hans bogsamling nu i British Library. Det drejer sig om *Missale Nidrosiense* (trykt 1519), et tidligt højdepunkt i norsk boghistorie som Suhm åbenbart har ejet i mindst to eksemplarer. Der er mange af den slags små overraskelser i vente for den der blader rundt i British Library's nye katalog, overraskelser som både er fascinerende i sig selv og som set i sammenhæng med andre provenienser kan være med til at afdække mønstre i det 18. og 19. århundredes lærde kommunikation.

Det havde dog været en fordel hvis ejernavnene havde været inkluderet Forfatter-titelindeksets hovedposter. Opslag i dette register afslø-

rer intet om en bogs proveniens. Det er ikke muligt at finde ud af hvad der vides om en given bogs historie, altså at gå fra bog til ejer. Hvis man for eksempel er interesseret i at vide noget om hvem der har ejet bøger af Ludvig Holberg (1684-1754), må man skimme hele proveniensindekset igennem.

Til sidst kan man overveje hvorfor British Library overhovedet har valgt at offentliggøre kataloget på tryk. Hvorfor er disse fine bibliografiske poster ikke blot inkluderet i bibliotekets online-katalog? De mange indekser og krydsreferencer sørger for at bogen er næsten ligeså informativ og fleksibel som en online-version, men der er stadig spørgsmål som kun kan besvares i et digitalt format og ikke af en trykt bog. På den anden side er det uomtvisteligt sådan at bogformatet bibringer bibliotekets samling af nordiske bøger en synlighed som ikke ville have været mulig hvis de enkelte poster blot var blevet inkorporeret i bibliotekets online-katalog. Som monument, som samlet udtryk for nordisk bogkultur, er det trykte katalog klart overlegent. Men man kan håbe at disse poster hen ad vejen også vil blive tilgængelige i bibliotekets digitale katalog.

Intet digitalt katalog kan råde bod på manglende oplysninger i de enkelte poster, sådan som det tydeligt ses af online-versionen af de lapidariske poster i REX, som bygger på *Bibliotheca Danica*. Den grundlæggende kvalitet ved British Library's nye katalog ligger i de mange indholdsbeskrivende detaljer i de enkelte poster – og i de fremragende navigationsmuligheder mellem de enkelte indekser, der gør det muligt både at finde hvad man ledte efter og at gøre nye opdagelser.

De fem nordiske lande udgør et tæt fællesskab, historisk, kulturelt og sprogligt. Og selv om British Library's nye *Catalogue of Scandinavian Books in the British Library printed before 1801* ikke interesserer sig helt nok for at skelne mellem de enkelte lande, må man – fra en nordisk synsvinkel – være taknemmelig for at det tilbyder os ensartede og detaljerede beskrivelser af bøgerne i dette engelske *Bibliotheca septentrionalis*.

Karen Skovgaard-Petersen

Jørgen Hein: *The Treasure Collection at Rosenborg Castle I-III. The Inventories of 1696 and 1718. Royal Heritage and Collecting in Denmark-Norway 1500-1900*. 2009, 849 s., indb. Kasette med tre bind, ca. 1050 farveillustrationer. ISBN 978-87-635-0131-6.

Jørgen Heins smukke trebindsværk om skatkammersamlingen på Rosenborg er båret af et overblik og en indsigt, som kun kommer efter mange års indgående beskæftigelse med emnet; det er et livsværk, som det er forbeholdt de få at fuldføre.

Værket består af to afdelinger. Bind 1 er en historisk redegørelse for skatkammersamlingens tilblivelse og historie, mens de to sidste bind rummer beskrivelser af de genstande, som i de to tidligste Rosenborginventarier fra 1696 og 1718 var i, hvad vi i dag kalder Skatkammeret, dvs. Regaliekammeret, Det grønne Kabinet samt Sadelkabet, det skab, hvor Christian 4.s ridetøj blev opbevaret. Skatkammersamlingen er i centrum, men værket rækker ud over Rosenborg, idet gives et relativt detaljeret rids af de kongelige samlingers historie indtil vore dage. Fremstillingens tyngdepunkt er dog tiden mellem 1660 og 1720, hvor skatkammersamlingen blev organiseret.

I Regaliekammeret opbevaredes, som navnet antyder, fra 1680'erne rigets regaler: enevoldskronen, scepteret, æblet, kåben, salvingskård, salvingsdåsen, desuden Christian 3.s rigssværd, Christian 4.s krone, kongelige ordener, bl.a. Christian 4.s hosebåndsorden, dertil kom diverse guldsager. Det grønne Kabinet var det "næstfineste", indholdet var relieffer, skåle og opsatser i elfenben og narhvaltand, bjergkrystal og halvædelsten, smykker og kaméer, miniaturer mm. De bevarede effekter fra Regaliekammeret, Det grønne Kabinet samt Sadelkammeret er i dag opstillet i den særlige skatkammersamling i Rosenborgs kælder. Når det overhovedet har været muligt at genskabe og nyopstille Det grønne Kabinet, skyldes det Jørgen Heins mangeårige forskning på området. Med imponerende sporsans har han identificeret genstande fra det gamle grønne kabinet ikke alene på Rosenborg, men også uden for huset, idet adskillige genstande i tidens løb er kommet til andre institutioner, typisk er de via Kunstkammeret endt i Nationalmuseet. Endelig er der effekter, som i 1696 eller 1718 var i Det grønne Kabinet, men som ikke længere kan identificeres.

Det er vigtigt at understrege, at katalogdelen ikke er et Rosenborgkatalog, men et katalog over genstande, der i 1696 og 1718 var i Regaliekammeret og Det grønne Kabinet. I praksis kommer værket til at tjene som indgang til den væsentligste kunstindustri på Rosenborg.

Betegnelsen skatkammer eller skatkammersamling er af nyere dato, den forekommer ikke i de gamle inventarer. Der var ganske vist et skatkammer i anden halvdel af 1600-tallet, men det var et administrativt organ under finansforvaltningen. Betegnelsen er alligevel hensigtsmæssig, ikke alene på grund af de pragtgenstande, som var samlet her, men fordi den rummer en karakteristik af de retningslinjer, der lå til grund for samlingens opbygning. I en del ældre og for så vidt også nyere litteratur er Rosenborg blevet betegnet som et fyrsteligt kunstkammer. Det er efter Jørgen Heins opfattelse en misforståelse, idet han påpeger, at et kunstkammer principielt har et pædagogisk og didaktisk formål. Et kunstkammer er et typisk renæssancefænomen, der byggede på den nyplatoniske forestilling, at ethvert fænomen, enhver genstand afspejler en bagvedliggende skjult virkelighed. Kunst, litteratur og videnskab blev derved allegorisk og symbolsk i udtrykket. Tycho Brahes observationer var videnskabelig systematik, men de observerede fænomener så han som allegoriske udtryk for en guddommeligt styret kosmisk orden.

I modsætning til kunstkammerne, der skulle strukturere og perspektivere viden, havde et skatkammer i højere grad en repræsentativ funktion, det var en del af magtscenesættelsen. Skatkammerne har rod i middelalderen, hvor vi støder på dem både i kirkeligt og fyrsteligt regi. I renæssancen er der, hvad angår fyrstelige skatkammer, en tendens til specialisering, idet sølvgenstande kunne blive samlet i et særligt sølvkammer, særligt fine våben og rustninger i et fyrsteligt rustkammer, fornemt klæde i et klædekammer, smykker i smykkekamre osv. Men her er der tale om praktisk opdeling, ikke pædagogisk eller vidensbaseret systematik. Christian 4. havde således et rustkammer i Tøjhuset, hvor pragtfulde våben og harnisker blev opbevaret. I mange tilfælde havde genstandene særlig tilknytning til kongen, typisk gaver, men der kunne også være tale om effekter af historisk betydning, f.eks. den harnisk Frederik 2. havde båret under felttoget i Ditmarsken i 1559.

Jørgen Hein har i princippet ret i sin påvisning af den begrebsmæssige forvirring, der har hersket omkring kunst- og skatkammer. På den anden side skal man ikke overvurdere skellet. Opbygningen af fyrstelige samlinger var ikke nødvendigvis præget af stringens, og det var tidens sprogbrug heller ikke. Hein nævner selv en synsforretning fra 1641, hvor der omtales et kunstkammer i det lille lysthus Sparepenge ved Frederiksborg. Her er der uden tvivl tale om en samling med en primært repræsentativ funktion uden tanke for vidensstrukturering, altså ikke et kunstkammer efter Jørgen Heins definition. Kunstkammerbe-

grebet i det 17. århundrede var variabelt og blev klistret på både repræsentative pralesamlinger og didaktisk organiserede samlinger.

Etableringen af skatkammersamlingen på Rosenborg i sidste del af 1600-tallet var bogstaveligt talt et forsøg på at samle stumperne. Politiske begivenheder og svenskekrigene havde gjort slemme indhug i de kongelige samlinger. I 1628 havde Christian 4. i pengenød afhændet det meste af sit pragtsølv til den russiske tsar – en af de få tilbageblivende figurer er den såkaldte ringrendingsfigur, der i dag er på Rosenborg (ikke i skatkammersamlingen). Svenskekrigene betød, at væsentlige dele af den store maleri- og gobelinsamling på Frederiksborg sammen med Adriaen de Vries' springvandsfigurer blev krigsbytte. Noget blev dog reddet, bl.a. søvaltret og sølvprædikestolen fra kirken, Bedekammerets malerier samt van Manders tapeter i Riddersalen, som det lykkedes at få til København i tide. Disse genstande kom tilbage efter 1660, til gengældte gik Bedekammerbillederne og van Manders tapeter til grunde ved Frederiksborgs brand i 1859. Selve redningsaktionen vidner om, hvilke effekter, der blev prioriteret højest. Kirkens sølvygenstande var vigtigere end springvandsfigurerne. Bedre gik det ikke på Kronborg, hvor Dansesalens danmarkshistoriske malerier blev krigsbytte.

Reddet fra Frederiksborg blev også Sparepenges kostbarheder. Sparepenge, der blev revet ned i 1720'erne for at give plads til Frederik 4.s barokhave, var for visse genstandskategoriens vedkommende en forgænger til Rosenborg. Jørgen Hein argumenterer i denne forbindelse for, at Sparepenge var hjemsted for en "kronskat", der siden indgik i skatkammeret på Rosenborg. Problemet er dog, at vi ikke har bevaret inventarer fra Sparepenge. Indholdet kender vi kun i grove træk fra besøgendes beskrivelser og enkelte andre kilder. I 1601 blev Sparepenge betegnet som det nye Tøjhus ved Frederiksborg, og de få beskrivelser fokuserer på samlingen af pragtvåben, harnisker, det fornemme sadeltøj, desuden omtales en skænk med 120 bægre, som Christian 4. havde vundet i ringrending. Sparepenge fremstår således i Christian af Anhalts beskrivelse fra 1623 primært som et pragtrustkammer, der udover pralefunktionen skulle demonstrere Christian 4.s ridderlige og militære dyder.

Først i 1641 omtales et kunstkammer i stueetagen på Sparepenge. Jørgen Hein knytter dette til den udvalgte prins Christian, idet han ser prinsens bestalling fra 1636 for Sparepenges forvalter som et vidnesbyrd om, at Christian 4. havde overladt prinsen det lille lystslot. Det er en vidtgående slutning i forhold til teksten, idet bestallingen efter

sin ordlyd i princippet kun angår prinsens “der opbevarede klenodier, kostbart gevær andet stateligt våbentøj”, hvilket ikke i sig selv kan tolkes, som at prinsen havde fået overdraget Sparepenge som sådan.

Selv om vi i 1640'erne hører om et kunstkammer på Sparepenge, var der ikke tale om en institutionalisering i lighed med det kunstkammer, Frederik 3. indrettede i København efter 1660. Genstandene kunne udtages efter behov, klenodier på Sparepenge blev ved flere lejligheder sendt til prinsens hof i Nykøbing på Falster, hvor i øvrigt også det 1639 fundne guldhorn endte i første omgang. Selv om det siden gik galt, må man være prinsen taknemmelig for, at han ikke fulgte faderens forslag om at omsmelte hornet til et drikkekar “som en evig erindring om den fundne skat”. Dette udsagn fra Christian 4. kan efter Heins opfattelse læses som, at guldhornet var en båndlagt gave, hvilket også kom til udtryk efter prinsens død, hvor hans enke, prinsesse Magdalena Sibylla af Sachsen, blev tvunget til at tilbagelevere en række klenodier med den begrundelse, at de tilhørte kronen og aldrig havde været prinsens privatejendom. Fra sachsisk side mente man, at der var tale om et ad hoc-argument, men Hein tolker udsagnet som vidnesbyrd om en båndlagt kronskat. Som yderligere belæg for synspunktet anføres et brev fra prinsens yngre broder, hertug Frederik af 5.12 1647, hvor hertugen forbyder forvalteren på det “Prinzlich Spar Pfennig” at udlevere noget klenodie, stort eller småt, til hvem det end måtte være.

Hein har givetvis ret i, at brevet er et vidnesbyrd om, at hertug Frederik havde overtaget ansvaret for Sparepenge, men jeg er mindre sikker på det holdbare i påstanden om, at Sparepenges kostbarheder skulle bruges som pressionsmiddel mod adelen for at sikre hertug Frederiks valg til tronfølger efter den afdøde udvalgte prins. Hein stiller spørgsmålet om, hvem skatten ville tilhøre, hvis rigsrådet valgte en anden end hertug Frederik. Og det er sagen i en nøddeskal. Christian 4. havde jo netop argumenteret for, at effekterne tilhørte kronen og ikke enkeltpersoner. Men i så fald ville den påståede kronskat automatisk overgå til den nye konge, hvem det så end blev. Jeg tror snarere, at der er tale om en instruks, der skulle sikre, at Corfitz Ulfeldt (og Leonora Christina) ikke skaffede sig adgang til Sparepenge. Hertug Frederiks brev til forvalteren er udstedt 17 dage efter, at den skrantende Christian 4. havde udstedt en generalkvittering for Ulfeldts embedsførelse. Ingen kunne vide, hvad Ulfeldt kunne finde på at bruge denne til. Det hører med, at Ulfeldt allerede *havde* forgrebet sig på kongehusets klenodier, idet han i 1646 – uden at vi kender omstændighederne – havde fået udtaget et fire alen langt enhjørningehorn (narhvalstand) fra Smyk-

kekammeret på Frederiksborg, som han siden brugte som diplomatisk gave på sin franske ambassade. Ikke nok hermed. Ulfeldt havde også Skt. Knuds (Lavard) pandeskal med på turen. Den blev deponeret i St. Deniskirke nord for Paris, i de franske kongers gravkirke, hvor en dansk adelsmand så den i 1668.

I øvrigt var der næppe andre seriøse kandidater ved kongevalget end hertug Frederik. Alle oplysninger om, at der var modstand mod hertug Frederiks valg, går så vidt jeg kan se tilbage til Ulfeldt, der stort set ingen indflydelse fik på kongevalget i 1648. Rigsrådet havde ingen interesse i at lægge grunden til en farlig politisk konflikt ved at forbigå den eneste legitime kandidat. Håndfæstningen var rigsrådets egentlige pressionsmiddel, ikke valget. Man skal derfor være varsom med at indlæse principielle juridiske synspunkter i spørgsmålet om rådigheden over klenodierne i Sparepenge og andetsteds. Politisk var der ingen trussel mod klenodierne. Man kan godt som Jørgen Hein bruge udtrykket kronskat, men der var næppe tale om institutionelle rammer eller båndlagte genstande. Christian 4.s skelnen i 1646 var, som den sachsiske gesandt noterede, udtryk for en lejlighedsbestemt argumentation, hvortil kom, at det generelt var vanskeligt at skelne mellem kongemagten som institution og kongen og kongefamilien som privatpersoner. Et karakteristisk udtryk herfor var da, Christian 4. truede med at sælge flåden, som var det hans private ejendom.

Kunstammerbegrebet var i Christian 4.s tid institutionelt og juridisk flydende. Først under Frederik 3. er der tilløb til en egentlig institutionalisering, hvilket hang sammen med den dramatiske militære og politiske udvikling. Skæringsdatoen er den 5.2.1658, da Frederik 3. i en situation, hvor svenskerne stod på Sjælland, beordrede kostbarhederne på Sparepenge sendt til København. De vendte aldrig tilbage, det var simpelthen for farligt at opbevare klenodier og pragtgenstande uden for den befæstede hovedstad. Her begynder Rosenborgs historie som skatkammer.

Jørgen Hein gennemgår kyndigt Frederik 3.s og Christian 5.s nyindretninger på Rosenborg og de konkrete initiativer omkring indsamling og erhvervelser. Udover pretiosa og rustkammergenstande fra Sparepenge fik Rosenborg tilgang af effekter fra kongelige privateje, bl.a. hvad der var konfiskeret fra Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina, bl.a. den meget smukke orientalske jadepotte fra det 15. århundrede og smykket med kaméen af Noahs ark. Netop disse genstande kom til Rosenborg fra Ulfeldtparrets fjende dronning Sophie Amalies dødsbo. Sophie Amalie havde opbygget sin egen samling i det lille lystslot, Sophie

Amalienborg, hun lod opføre i Ny København i kort afstand fra Rosenborg. Med Jørgen Heins ord synes Sophie Amalie at have "støvsuget" kongehusets gemmer" for kunsthåndværk. En del af dette gik ud af landet ved arvedelingen efter dronningens død i 1685. Igen møder vi uklarheden omkring, hvad der var personlig ejendom, og hvad der tilhørte kongehuset i bredere forstand.

Parallelt med etableringen af Rosenborgsamlingen grundlagde Frederik 3. i 1660'erne et kunstkammer på Københavns Slot, der siden flyttedes til den stadig eksisterende biblioteksbygning i den nuværende Rigsdagsgård. I modsætning til Rosenborg rakte formålet med Kunstkammeret ud over det repræsentative; det blev med tiden en didaktisk, vidensstrukturerende institution, hvortil adgangen i modsætning til Rosenborg var relativt liberal. Kunstkammerets opbygning afspejler renæssancens traditionelle allegoriske verdensfortolkninger af nyplatonisk tilsnit, men er desuden udtryk for en systematik og et forsøg på kvantificering, som peger frem mod moderne videnskabelig metode. Men begge samlinger kan, som påpeget af Jørgen Hein, anskues ud fra et identitetsmæssigt perspektiv.

Mindre hoffer og især mindre velhavende hoffer som det danske måtte finde en form iscenesættelse, der svarede til de økonomiske muligheder. For Frederik 3. og Christian 5.s vedkommende var problemet, at de ikke som Christian 4. havde mulighed for at give store kommissioner til førende europæiske kunstnere. Der var heller ikke råd til et nyt residensslot, der kunne leve op til enevældens repræsentative behov. I stedet knyttede man an til Christian 4.-myten. Jørgen Hein har i forskellige sammenhænge understreget, hvordan Christian 5. spejlede sig i sin "store" bedstefader. På Rosenborg – ganske vist uden for skatkammeret – opbevaredes Christian 4.s blodige klæder fra søslaget på Kolberger Heide og malerierne af kongens drømmesyn. Rosenborg var et relikvieskrin, der i 1680'erne fik karakter af skatkammer, da regalierne fik plads her. Herved forenedes på Rosenborg kongemagtens symboler med myten om Christian 4. som politisk og religiøs martyr. Skatkammerets indhold var sammenlignet med fyrstelige samlinger andre steder næppe voldsomt imponerende, men ved at blive pakket ind i symboler og myter fik det særlig betydning. Samtidig erindrede skatkammeret om særlige begivenheder. I Det grønne Kabinet opbevaredes således det såkaldte trepotsbæger med Frederik 2.s og Vilhelm Oraniens valgsprog indgraveret sammen med navnene på en række danske adelmænd.

Christian 5.s dyrkelse af "den store bedstefader" betød ikke, at Christian 4.s udsmykninger på Rosenborg var hellige eller urørlige. Interiørerne ændredes i ret betydeligt omfang. Det største indgreb var, da Christian 4.s malerier i den store sal måtte vige pladsen for Berent van der Eichens gobeliner med fremstillingen af Christian 5.s bedrifter under Skånske krig. Men samtidig var der tale om en efterligning af Karel van Manders store tapetserie i Dansesalen på Frederiksborg med Christian 4.s historie, hvor hovedvægten var lagt på Kalmarkrigen.

Man kan sige, at skatkammersamlingen i højere grad end Kunstammeret bestod af effekter med symbolsk betydning eller direkte tilknytning til kongelige personer, hvortil kom den fine kunstindustri i Det grønne Kabinet. Det var en repræsentativ samling, der kun blev forevist for særligt fornemme gæster. Selv der var om ikke offentlig adgang i moderne forstand, var Kunstammerets sigte mere alment og antikvarisk, hvad også husfællesskabet med Det kongelige Bibliotek indikerede. Gennem sin analyse af fordelingen mellem Rosenborg og Kunstammeret, når Jørgen Hein frem til, at Kunstammerets opgave primært var at fremstille det danske riges ælde og ligestille oldenborgerne med habsburgere og de franske valois'er. Af samme grund overførtes en række ældre genstande til Kunstammeret; derved opstod der i praksis et uofficielt skel mellem de to samlinger omkring reformationens indførelse. Blandt de genstande, som kom til Kunstammeret, var guldhornet fra Gallehus. Guldhornet blev efterhånden Kunstammerets hovedstykke, et vidnesbyrd om rigets ælde. Det blev parret med det såkaldte oldenborgske horn, et nordtysk arbejde fra det 15. århundrede, af Jørgen Hein betegnet som "hyldevare". Men efter den datidige tradition var det i 900-tallet blevet overdraget slægtens stamfader af en smuk jomfru. Her er der tydeligvis tale om et forsøg på at se det danske riges og oldenborgernes historie i et fælles antikvarisk perspektiv.

Et af de mest nyttige afsnit i Jørgen Heins bog er redegørelsen i bind I for samlingens forskellige genstandskategorier. Udover at være en praktisk oversigt får vi her væsentlig viden om materialer og håndværksmæssig udformning. Jørgen Hein er i dag vor ubetinget fornemste kender af finere kunstindustri. Det kommer også til udtryk i de præcise genstandsbeskrivelser, hvor forfatteren i mange tilfælde præsenterer egne iagttagelser, bl.a. omkring sadeltøjet fra Christian 4.s kroning. Kun få af beskrivelserne rummer fejl. Jeg finder det forkert, når de 16 små emaljeportrætter af Frederik 3. (nr. 150-65) betegnes som miniaturer. Udtrykket miniature angår ikke størrelsen, men er betegnelsen for en teknik, der ikke har været i brug her. Det er efter min mening heller

ikke rigtigt, når Kirsten Munk i beskrivelsen af det lille pergamentsportræt (nr. 582) betegnes som "morganatic wife", hvilket betegner et ægteskab indgået til venstre hånd. Men det forudsætter, at der var en hustru til "højre hånd", hvilket ikke var tilfældet. Christian 4. opfattede det selv som et regulært ægteskab, bortset fra at omstændighederne udelukkede, at Kirsten Munk kunne blive dronning. At forbindelsen juridisk var svær at definere er en anden sag; det viser Christians egne betragtninger i et brev til Kirsten Munk 27.12 1615, hvor han anfører, at et ægteskab indgået i hjertet er vigtigere end øvrighedens forordninger. Man kan let forestille sig reaktionen, hvis hans undersætter havde hævdet samme princip. Jeg tvivler også på, at profilportrættet af Frederik 3. direkte refererer til profilportræterne af Christian 4. og skulle være et udtryk for ønsket om at markere arvefølgen (nr.595). Den var der ingen tvivl om. Alle påstande om andre kandidater går som nævnt tilbage til kredsen omkring Ulfeldt og er udtryk for dennes fantastier.

Jørgen Heins Rosenborgbog er et af de vigtigste museumshistoriske værker, der er udkommet i mange årtier. Sammen med Bente Gundestrups udgave af Kunstkammerinventariet fra 1737 er værket grundlæggende for vor viden om de kongelige samlinger i ældre tid. Nu mangler vi blot en udgivelse af Frederiksborg- og Christiansborginventarierne fra det 17. og 18. århundrede for at kunne afrunde billedet. I denne forbindelse skal der gøres opmærksom på, at Frederik 4. og Christian 6. i forbindelse med først ombygningen af Københavns Slot og siden opførelsen af Christiansborg i betydeligt omfang afhændede billeder og inventar, hvoraf noget i de senere år er blevet identificeret på Gavnø og Ledreborg.

Udgivelsen af gamle inventarier som Rosenborgs fra 1696 og 1718 og kunstkammerinventariet fra 1737 kan forekomme at være for de meget få specialister. Man kan udmærket glæde sig over de smukke genstande uden at vide, at de var i det og det rum på det og det slot i det og det år. Men viden er forudsætning for at undgå dumheder. En sådan indtraf i 1976, da myndighederne accepterede, at en række ældre nederlandske malerier på Gavnø blev solgt på auktion. Dengang vidste ingen rigtig, hvor de kom fra. I dag er vi næsten sikre på, at billederne stammede fra Københavns Slot, hvorved afhændelsen får karakter af en antikvarisk katastrofe, selv om de kunstneriske smagsdommere i 1976 ikke vurderede malerierne højt. Nu er der nok ikke nogen, der tænker på at afhænde Rosenborgsamlingen, men det er arbejder som Jørgen Heins, der fortæller os, hvad det er, vi har med at gøre.

Til slut skal bogens æstetiske kvaliteter og usædvanlig smukke billedside fremhæves. Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker og Museum Tusulanums forlag, der i fællesskab har stået for udgivelsen har sammen med forfatteren den største ære af værket. Det er et skatkammer på tryk.

Steffen Heiberg

Michael H. Clemmesen: *Den lange vej imod 9. april Historien om de fyrre år før den tyske operation mod Norge og Danmark i 1940*. Syddansk Universitetsforlag 2010, 679 s. ISBN 978-87-7674-464-9

Brigadegeneral, cand.phil. i historie og seniorforsker ved Forsvarsakademiets Center for Militærhistoriske Studier, Michael Hesselholt Clemmesen, har skrevet en usædvanlig bog om de militære og politiske forudsætninger, der førte til besættelsen af Danmark og Norge den 9. april 1940. Bogen har titlen, *Den lange vej imod 9. april 1940 Historien om de fyrre år før den tyske operation mod Norge og Danmark i 1940*. Hermed er demonstreret, at det ikke er den tyske besættelse og dens indvirkning på danske sind i sam- og eftertid, der er til analyse, men de militærstrategiske og politiske forudsætninger for overfald og besættelse. Det er disse komplicerede forhold, Michael Clemmesen har sat sig for at udrede. En sådan synsvinkel er vist nok usædvanlig i dansk historieskrivning, men hertil kommer, at begivenhederne kun i mindre grad er set fra de flade danske kyster og fra de danske regeringskontorer på Slotsholmen. De er i højere grad iagttaget og analyseret ud fra de skiftende militærpolitiske perspektiver, forudsætninger og behov, som stormagterne omkring Danmark nærrede i årene mellem 1898 og 1940, når det gjaldt rummet mellem Nord- og Østersø.

I bogen påvises, hvorledes politiske hændelser og militære forestillinger i disse år udgør et sammenhængende hele i et forløb, der tog sin begyndelse med udviklingen af den tyske flåde efter 1898, herunder ikke mindst den kejserlige flådes forhold til monarken, men også den nye flådeetats egne organisatoriske og strategiske ambitioner.

Wilhelm 2. så flåden som et udtryk for sin personlige, kejserlige magt, og under Den store Krig skulle flåden desuden blive et vigtigt instrument for Generalhauptquartiermeister Erich Ludendorff i hans be-

stræbelser på at undergrave rigskansleren von Bethmann-Hollwegs og Udenrigsministeriets magt; noget som tragisk nok lykkedes ham, således at Ludendorff i de to sidste krigsår nærmest opnåede en position som Tysklands diktator. På tilsvarende måde var den tyske flåde i begyndelsen af 2. Verdenskrig et nyttigt redskab for Hitler, som han benyttede til at holde Værnemagten i skak. Clemmesen viser hvorledes sådanne sammensatte årsagsforhold samt andre mere eller mindre politisk konjunkturbestemte tilfældigheder, navnlig i krigsårene 1914-18 indvirkede på de politiske og militærstrategiske vilkår, som Danmark og de øvrige skandinaviske småstater var underlagt i denne periode, hvor der i virkeligheden kun levedes dem et beskedent råderum. Det karakteristiske var, at der i Danmark til en vis grad kunne træffes beslutninger uden direkte indblanding udefra; til gengæld var det stormagterne, der alene rådede over konsekvenserne.

Metodisk er gennemførelsen af en sådan synsvinkel krævende på flere måder. Først og fremmest fordi emnet og Clemmesens tilgang til stoffet fordrer indgående og omfattende studier i militære og politiske arkiver i flere lande, hovedsageligt i Tyskland, England, Norge og naturligvis i Danmark. Tilmed har en stor del af dette materiale ikke tidligere set dagens lys, men dernæst stiller metoden store krav til på en gang at bevare overblikket uden samtidig at overse de detaljer, der blev afgørende for udviklingen. I dette arbejde har Clemmesens dobbelte faglige baggrund, som historiker og som højt placeret stabsofficer været en fordel, idet han på en gang har kunnet optræde som den hærde kildekritiker og samtidig som den koldsindige, militære analytiker. Denne faglige kombination har været en afgørende forudsætning for at kunne gennemskue, vurdere og sigte det omfattende kildemateriale bag hans undersøgelse af de vidt forskellige militære overvejelser og scenarier, som udvikledes hos stormagterne og i Danmark vedrørende beherskelsen af rummet mellem Nord- og Østersø.

Set fra den tyske østersøbred udgjorde Danmark en dør til Tyskland, som det gjaldt om at holde andre borte fra. Betragtet fra engelsk side var der derimod tale om en anden og mere skiftende form for "risk management" spændende fra førkrigsårenes generelle indstilling, at angreb ind gennem de danske stræder mod Tyskland ville være for uovelig en affære til mere håndfaste planer i 1916-17 om flåde- og luftangreb rettet mod Kiel, selve den tyske flådes hjertekule. Et scenarie, der navnlig i løbet af Verdenskrigens sidste to år antog fastere konturer parallelt med overvejelser om anlæg af en fremskudt allieret base i Sydnorge, hvis den tyske interesse for Danmark og Kattegattrummet skulle blive

så intensiv, at det førte til en besættelse af støttepunkter eller af hele landet.

Clemmesen påviser interessant nok, at en realisering af de engelske tanker om baseanlæg i Sydnorge ganske logisk ville have haft til følge, at tyskerne i så fald som et minimum ville have besat Jylland og samtidig sikret sig støttepunkter på de danske Kattegatøer, men ejendommeligt nok synes en sådan konsekvens ikke at have indgået i overvejelserne i England, og i Danmark nåede man kun sporadisk frem til at gennemskue sammenhængen i dette trusselsbillede. Her var perspektivet gennem størstedelen af krigen bundet til enten et britisk gennembrudsforsøg gennem Storebælt eller en præventiv tysk besættelse af landet.

I Clemmesens bog blotlægges de begrænsede muligheder, Danmark i virkeligheden havde overfor både den tyske og engelske planlægning. Ikke mindst da den tyske marine forlagde et par ældre slagskibe til Køge Bugt syd for Amager, så det på en gang blev muligt at skyde ind i den nyanlagte Tunestilling bagfra eller true København med et artilleribombardement. En overgang skabte denne trussel ligefrem panik i den danske hær, men fra tysk side var denne foranstaltning egentlig tænkt mere defensivt som en beskyttelse af de tyske minefelter, der skulle forhindre engelske u-både i at trænge ind Østersøen. Noget man fra tysk side kun havde begrænset succes med, idet der frem til det russiske sammenbrud opererede nogle få engelske u-både i Østersøen, der dog sammen med den russiske flåde alligevel formåede at udrette adskillig skade for tyskerne på Østersøen.

Før Verdenskrigen havde det især været den virkning, som Københavns befæstning havde på omverdenen, der betød noget. Set med danske øjne var Københavns fæstning et værn for neutraliteten med det dobbelte sigte, at befæstningen skulle forhindre muligheden for, at en fjende – læs: Tyskland på grund af dettes nære beliggenhed – ved et kup-angreb skulle kunne sætte sig på hovedstaden og derved lamme landets regering og forsvar på forhånd, men samtidig var fæstningen et defensivt signal: At Danmark ikke på nogen måde agtede at optræde angrebsmæssigt overfor kejserstaten eller for den sags skyld overfor nogen anden stat. I sig selv forbød fæstningstanken noget sådant, fordi Københavns befæstning var så omfattende, at den fuldt bemandedt stort set ville opluge hele Danmarks landmilitære kapacitet, hvilket ikke efterlod noget synderligt forsvar udenfor Sjælland.

Den danske fæstningsstrategi fremkaldte dog ikke nogen beroligende virkning i tyske flådekredse. Her så man fæstningen kombineret med det svage danske sø- og landforsvar som en strategisk ressource, andre

stormagter kunne sætte sig på forholdsvis komfortabelt, hvad enten de blev inviteret til det eller reelt fremtvang en sådan situation overfor en dansk regering. Sådanne spekulationer kom især til at spille en rolle i Tyskland efter etableringen af den fransk russiske alliance i 1892 og ikke mindst i medfør af, at Alfred von Tirpitz samme år var blevet stabschef for den tyske marineoverkommandostab. Denne situation lige udenfor Tysklands døre forærede Tirpitz en god argumentation overfor den kejserlige regering, når det gjaldt om at skaffe midler til opbygning af den stormagtsflåde, det var hans og kejser Wilhelms ambition at skabe og det en flåde, der fra sin vorden ensidigt var vendt mod England og det engelske søherredømme på verdenshavene. I de år udvikledes der forskellige sømilitære scenarier, hvori en besættelse af dansk land- og søterritorium indgik. Et af de forhold, der faldt tyskerne i øjnene, var, at danskerne for at bemane Københavns Befæstning måtte tiltrække mobiliserede styrker fra hele landet. Heri fandt man fra tysk side en svaghed, som kunne udnyttes, hvis man allerede i en dansk mobiliseringsfase kunne sætte sig på landets trafikknudepunkter og overfartsstederne ved de danske bæltter med land og flådestyrker, således at det mobiliserede danske personel bogstavelig talt kunne tages til fange, før det kom i nærheden af fæstningen. Dette var i sin tid en indlysende skavank i det danske forsvarssystem, som man tilsyneladende ikke havde tænkt på fra dansk side, men som til gengæld overvejedes omhyggeligt i Tyskland i årene omkring århundredeskiftet.

På samme tid, dvs. fra 1902, sad der en forsvarskommission i Danmark, som skulle forsøge at tilvejebringe en ny forsvarsordning efter systemskiftet i 1901. Set med venstreøjne var tiden nu inde til et opgør med den estrupske fæstningsfilosofi. Enceintens mudrede vande havde været en afgrund mellem by og land, der havde skabt dyb splittelse nationalt i opfattelsen af, hvorledes landets forsvar skulle indrettes, og forsvarskommissionen af 1902 måtte sidde helt til 1908, før den blev i stand til at afgive en betænkning, der tilmed var så stærkt præget af dissenser, at det blev en næsten uoverstigelig udfordring at udarbejde et lovforslag. Det trak da også flere regeringskriser efter sig før det hele endte med vedtagelsen af forsvarsloven af 1909, der kom til at udgøre lovgrundlaget bag de danske forsvarsforanstaltninger, da 1. Verdenskrig brød ud i 1914. Krigssituationen kastede til en begyndelse den danske regering ud i en frygtens og rådløshedens krise, da man skulle reagere på den velkendte tyske forespørgsel, om hvorvidt Danmark agtede at spærre bæltterne med miner mod begge krigens parter.

Efter Michael Clemmesens opfattelse var denne såkaldte mineudlægningskrise den 5. august egentlig en pseudokrise, idet en dansk vægning ved at udlægge minerne næppe ville have ført til krigshandlinger mod landet, så længe Danmark havde holdt sig indenfor rammerne af neutraliteten, tilmed kunne man som Holland frit have mobiliseret og deployeret hæren, uden at det ville have ført til tysk indgriben. Det er sikkert et rigtigt resultat. Hverken Tyskland eller England ville næppe have kunnet afse de nødvendige ressourcer til et angreb på Danmark eller på de danske stræder på det tidspunkt, men minekrisen i Danmark er vedvarende et slående eksempel på, at det i udenrigspolitik langt fra altid drejer sig om realiteter, men om forhold, man mere eller mindre er tvunget til at fortolke som realiteter alt efter hvilke efterretninger, man sidder inde med, og det var formentlig baggrunden for, at den danske regering opfattede situationen som den gjorde. Man kendte sin egen svaghed, men ikke fjendens. I realiteten var Danmark først truet fra midten af oktober 1917, da det russiske sammenbrud nåede ind i en afgørende fase, hvorfor man fra tyske marinekredse nærrede forventning om et allieret angreb mod Jylland, de danske stræder og som det væsentligste: en aktion mod Syd- eller Vestnorge. Men med hensyn til et såkaldt uprovokeret angreb på Danmark var det en mulighed, som først tegnede sig i slutningen af marts 1918.

Forudsætningen herfor var på det tidspunkt en tysk forventning om en sejr på Vestfronten, der efterfølgende ventedes at ville medføre en langvarig søkrig med U.S.A. og England. Ud fra denne situation ville der, set med tyske øjne, opstå en overhængende risiko for, at de allierede etablerede en base i Sydnorge ved Kristiansand eller Stavanger, og følgelig gjaldt det om for tyskerne at komme først. Men eftersom krigen på Vestfronten ikke udviklede sig som forudset, blev den aftale, som de tyske flådechefer havde truffet i foråret 1918 i det tyske hovedkvarter i Spa om at iværksætte en sådan besættelse, lagt tilbage i mølposen. Oprindeligt var planen blevet konciperet i september 1916 underbetegnelsen "Plan J"

I sin blotlægning af disse forhold påviser Clemmesen, at den fra 1916 stadig større geostrategiske betydning, som samtlige krigens parter tilføjede det sydvestlige Norge, blev afgørende for, hvor interessant Danmarks territorium måtte være for de krigsførende, i første række Tyskland. Opstod der risiko for en allieret besættelse af punkter i Norge, forsvandt den tyske hærs modstand mod at afse tropper til en besættelse af Danmark, hvilket ellers havde været et gennemgående træk i årene forud, men Clemmesen viser også, at denne strategiske sammen-

tænkning af Danmark og Norge peger direkte frem mod de forhold, der opstod i vinteren 1940, og som endte med at udløse Weserübung Nord und Süd mod Norge og Danmark.

I hovedsagen forblev erkendelsen af dette strategiske fællesskab mellem Norge og Danmark dog uden for den militære og politiske horisont i Danmark. Det var der flere grunde til. På det politiske plan havde der faktisk bestået en mulighed for en sådan erkendelse allerede fra 1917. Den 20. maj dette år havde Rigs-kancelliet sendt Brockdorff-Rantzau en hemmelig instruks med tre noter, der på ordre skulle overrækkes til Erik Scavenius: "Fall a", hvis et engelsk landgangs-forsøg var direkte forestående og Danmarks holdning tvivlsom. I det tilfælde fik Danmark valget mellem alliance med Tyskland som aktiv krigsdeltager eller at overlade Tyskland friheden til at anvende kyster og farvande som basis samt lade tyske styrker marchere ind i Jylland for at forhindre en engelsk landgang. Danmark skulle indrømmes 5 timer til at tage stilling til disse spørgsmål. Ved "Fall b" skulle noten anvendes, hvis danskerne agtede at indtræde på engelsk side, dvs., hvis disse hensigter ikke fandt sted på basis af nogen speciel overraskende britisk optræden i danske farvande, men alene blev fremkaldt af Danmarks adfærd. Også i dette tilfælde indrømmedes der den danske regering 5 timer til at træffe beslutning, mens Tyskland i øvrigt anlagde spæringer i danske farvande og låste den danske flåde fast, ligesom man marcherede ind i Jylland. Den tredje note drejede sig om det tilfælde, at England og dets allierede satte sig fast i Sydnorge og oprettede flådestøttepunkter. I det tilfælde gjaldt stort set de samme krav og fristen på 5 timer. Disse forhold fik Brockdorff-Rantzau bemyndigelse til at drøfte med Erik Scavenius den 23. maj, og den 28. kunne gesandten indberette, at denne samtale om de tyske planer mod Danmark havde fundet sted. Krisen drev ganske vist over, men noterne demonstrerede med al tydelighed, at tyskerne på særdeles håndfast måde tænkte på Danmark og Norge i en større, samlet strategisk sammenhæng. Denne viden nåede dog ikke til den danske generalstab, sandsynligvis som en følge af den mistillid, den radikale regering nærrede til hæren. Her var man stadig optaget af truslen fra Køge bugt, og man fik ikke nogen mulighed for at revidere den strategi, der en gang var lagt. At denne tyske sammentænkning af Norge og Danmark heller ikke kom til at spille nogen politisk rolle i eftertiden, skyldes, at de tyske noter fra 1917 og Scavenius' og Brockdorff-Rantzaus samtale om dem blev udeladt i *Beretning afgiven af Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning*, København 1922. Forsædet for denne kom-

mission havde P. Munch, og dermed blev han også ansvarshavende for beretningen. Clemmesen drager dog ingen konspirationsmæssig konklusion af sin iagttagelse, således forstået, at udeladelsen af dette militære scenarie skulle være en følge af en bevidst undertrykkelse af militære synsvinkler på krigen, men tilskriver snarere den manglende omtale at notespørgsmålet en tilvant radikal nedvurdering af militære vurderinger. At Munch kan have været uvidende om notespørgsmålet anser Clemmesen for usandsynligt.

Hertil kan anmelderen af nærværende tilføje, at en skikkelse som P. Munch i lighed med så mange andre politiske og intellektuelle personligheder, der kom til at øve bestemmende indflydelse på Danmarks udenrigs- og forsvarspolitik i årene fra Den første Verdenskrig og frem til overfaldet den 9. april 1940, i virkeligheden havde fået deres radikale prægning allerede omkring århundredeskiftet i kølvandet på Georg og Edvard Brandes' moderne gennembrud, der samfundsmæssigt og politisk rakte langt videre end til blot at være et opgør med en ældre tids litteratur og æstetik. For de yngre generationer efter Brandesbrødrene, heriblandt P. Munch og hans hustru Elna Munch, blev navnlig "Studentersamfundet" en afgørende rugekasse for de radikale ånder, der i 1905 brød ud af Venstre og dannede Det radikale Venstre. Den pacifisme, der kom til at spille så principiel en rolle i partiet, voksede ud af to forhold: Det militære nederlag i 1864 og en intellektuelt baseret tro på, at man med en stadig appelleren til fornuften ville kunne forhandle sig ud af udenrigspolitiske kriser, styrkeforholdene mellem staterne og deres militære og økonomiske ambitioner ufortalt. Formentlig er det også en forklaring på, hvorfor det siden næsten blev et mantra hos de politikere, der styrede Danmark under Den store Krig og i årene frem mod 2. Verdenskrig, at det mere var klogt diplomati og en afbalanceret indenrigspolitisk kurs, der bragte Danmark frelst gennem krigsårene, end det havde været landets – eller for den sags skyld omverdenens militære interesser og foranstaltninger, der havde været afgørende. En indstilling, der siden også vidtgående kom til at præge danske historikers synsvinkel på begivenhederne.

Ganske vist lader det sig vel næppe bestride, at Erik Scavenius i sit samarbejde med Brockdorff-Rantzau handlede dygtigt, men Clemmesen sandsynliggør, at det dygtige diplomati havde sine begrænsninger. Hvis militærstrategiske hensyn uden for landets grænser havde krævet en inddragelse af Danmark i krigshandlingerne, ville dette efter al sandsynlighed være sket på trods af alle diplomatiske anstrengelser i modsat retning. Det er derfor ikke så mærkeligt, at man fra politisk hold

anskuede begivenhederne i 1939-40 ud fra de erfaringer, man mente at have gjort mellem 1914-18. Strategisk havde der ellers været muligheder for at opnå en revideret opfattelse af situationen. I 1929 havde pensioneret viceadmiral i Kriegsmarine, Wolfgang Wegener, offentliggjort en analyse af den tyske flådes vilkår under en fremtidig krig. Oprindeligt havde Wegener udarbejdet sin analyse i 1925 som en intern studie, og hans pointe var, at det måtte være en hovedbetingelse for den tyske flåde at kontrollere dansk søterritorium fuldstændigt bl.a. ved at gennemføre en egentlig besættelse af landet samt af Sydnorge. Det ville løse to problemer for den tyske flåde: En sikring af Østersøen mod fjendtlig indtrængen og samtidig via Norskekysten give den tyske flåde bedre muligheder for at kunne optræde offensivt i Atlanterhavet. Det viste sig at Wegener havde skrevet en bog, der også vakte den nye flådechefs Erich Raeders sympati og interesse, og Wegeners tanker skulle siden blive en del af grundlaget for udarbejdelsen af Weserübung Süd und Nord. I årene 1937 og 38 vakte Wegeners bog også interesse i Danmark. Navnlig var daværende oberst, siden generalmajor Ebbe Gørtz optaget af Wegeners betragtninger. Det samme gjaldt et par yngre stabsofficerer, kaptajnløjtnant Erik Wilhelm Gøtke-Hansen og den siden i efterkrigsårene velkendte generalmajor og konservative politiker Erik Kragh.

Gøtke-Hansens studier over Danmarks situation efter den tyske genoprustning mandede ud i den enkle konklusion, at Danmark med stor sandsynlighed ved en krigs udbrud ville blive udsat for et strategisk overfald. Især fordi Jylland da ville udgøre det bedst tænkelige moderskib for flyvemaskiner offensivt vendt mod England men også af betydning defensivt i forsvaret af Tyskland. Denne betragtning delte oberst Gørtz, som dog så en mulighed for at opretholde dansk neutralitet, hvis Danmark opbyggede et stærkt forsvar på den jyske halvø. Så længe det danske beredskab var svagt, var det derimod fristende for Tyskland at søge at nå sine mål ved et kup-angreb, og ganske klar understregede han, at København i så tilfælde ville ligge som et gidsel for det tyske flyvevåben, der ville garantere, at Jylland ikke ville blive stillet til rådighed for andre. Her var således tale om en ganske klar analyse af det Clemmesen kalder det strategiske skæbnefællesskab med Norge, indenrigspolitisk var det imidlertid tanker, der ingen gang kunne få på jorden. Flere forhold må have været bestemmende for det resultat, men Clemmesen indskrænker sig blot til at konstatere, at det ikke fandtes realistisk at forsøge at påvirke landets skæbne ved en militær indsats. I denne afvejning ligger der indirekte en interessant pointe,

der næsten kan udstrækkes til at gælde hele værket som et kompositorisk hovedprincip: Påvisningen af afstanden mellem realiteterne og det, man troede, udgjorde realiteterne stillet overfor tilfældets magt i afgørende situationer.

Som et eksempel, der rummer disse tre elementer, kan man se den engelske planlægning i 1917 af en aktion imod Danmark. De nødvendige ressourcer til lands og til vands var afsat, men på samme tid truedes den italienske front af sammenbrud overfor den østrigske fremtrængen, og det endte med, at de ressourcer, der havde været afsat til en skandinavisk aktion, i stedet blev sat ind i Italien. Tilfældet havde øvet sin indflydelse på prioriteringen.

Michael Clemmesen har skrevet et meget grundigt værk. Det bygger på en blotlægning af et væld af detaljerede iagttagelser, der analytisk sammenknyttes omhyggeligt til et kompliceret, tankevækkende mønster. Det må have krævet sin mand af forfatteren, men gør det for så vidt også af læseren. Uden tvivl står vi overfor en bog, der vil vise sig langtidsholdbar, men som givetvis også giver sin forfatter plads til at gennemføre nye detailstudier enten i form af tidsskriftartikler, kommenterede kildeudgivelser eller måske ligefrem en ny monografi.

Den lange Vej imod 9. April... er på en gang skrevet engageret, men er samtidig en lidenskabsløs fremstilling. Sine steder er det dog muligt at aflæse en diskret spot mellem linjerne over de illusioner, der fra tid til anden virkede bestemmende både politisk og militært, men Clemmesen barer sig omhyggeligt for ikke at optræde bedrevidende eller moralistisk, hvilket også gælder hans blotlægning af den indgroede radikale danske pureté, der med en forbavsende sjælden konsekvens forstod at ignorere det fænomen, at et dansk militært tomrum i sig selv også spiller en militær rolle. Det udgør på en gang en fristelse og en usikkerhedens faktor for stormagterne rundt om Danmark, der før eller siden måtte tvinge dem til at reagere.

Jesper Düring Jørgensen

